

UOT-811.11-112

Səhifə: 114-119

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.114>

Kəmalə Məlikli

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

e-mail: kamala.malikli@atmu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-8890-6194>

SÖZÜN CÜMLƏ MÜSTƏVİSİNDƏ TRANSPOZİSİYASI: FUNKSIONAL – KOQNİTİV YANAŞMA

XÜLASƏ

Məqalədə söz səviyyəsindən cümlə səviyyəsinə keçidlərin funksional – koqnitiv aspektdən təhlili aparılır. Araşdırmada dil vahidlərinin semantik və qrammatik imkanlarının genişlənməsi, sözün kontekstdən asılı olaraq yeni sintaktik funksiyalar qazanması, həmçinin transpozisiya hadisəsinin kommunikativ rolu işıqlandırılır. Sözlərin cümlələrə keçidi yalnız struktur – semantik deyil, həm də idrak mexanizmləri ilə əlaqəli proses kimi nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma dilin dinamik mahiyyətini, vahidlərin funksional müstəvilərdə dəyişmə imkanını göstərir. Haqqında danışacağımız söz – cümlə keçidləri ünsiyyətin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı dilin funksional sistemində də xüsusi yer tutur.

Açar sözlər: sintaktik transpozisiya, sadə nida, törəmə nida, keçid, koqnitiv təhlil, funksiya

Giriş: Transpozisiya hadisəsi dilin həm sintaktik strukturundakı dəyişikliyi, həm də funksional baxımdan meydana çıxan fərqliliyi izah edə bilər. Bu mənada sintaktik transpozisiyanın növlərindən diqqəti cəlb edənə də sözlərin cümlə funksiyasına keçididir. Quruluş etibarlı ilə çox zaman sadə bir sözdən ibarət olan, ünsiyyət prosesində isə danışan tərəfindən xüsusi emosionallıq yaratmaq üçün istifadə edilən bu keçidlərdə söz öz ilkin qrammatik funksiyasından uzaqlaşaraq keçid nəticəsində cümləyə çevrilir, yəni bir dil vahidi leksik yarusdan sintaktik yarusda transpozisiya olunur.

Söz – cümlə keçidində iştirak edən sözlər əsas etibarlı ilə nidalar olur. Buna Azərbaycan dilində “*uy*”, “*ay*”, “*vay – vay*”, “*eh*” və s.; ingilis dilində “*alas*”, “*oh*”, “*ouch*”, “*wow*” və s. nidaları misal göstərmək olar. Bu nidalar fərqli kontekstlərdə istifadə olunaraq bitmiş bir fikir, emosional reaksiya, hətta bəzən əmr funksiyası da bildirə bilər. Bu zaman onlar söz kimi qalmasına baxmayaraq, cümlə funksiyasını icra edirlər.

G.A.Liç [5], R.A.Kverk [6] və başqa dilçilər nidaları ifadə etdiyi mənaya görə təsnif etməyi məqsəduyğun hesab edir. Elə nidalar mövcuddur ki, insanın fərqli duyğularının ifadəsi üçün işlədilir və bunun nəticəsində də dildə sabitləşir. Məsələn, ingilis dilindəki “*wow*” nidası danışanın heyrətini, təəccübünü, “*alas*” nidası isə danışanın təəssüf hissini bildirmək üçün istifadə edilir.

Dilçilikdə mövcud olan ənənəvi bölgüyə görə də nidalar ifadə etdiyi mənaya və üslubi cəhətlərinə görə qruplara ayrılır. Eyni zamanda nidaların struktur cəhətdən bölgüsünə də rast gəlmək mümkündür. Struktur baxımdan təsnifata görə M.D.Qutner nidaları sadə və törəmə olmaqla iki hissəyə ayırır [7, s. 15]. Fonetik cəhətdən tam olan, kiçik hissələrə parçalana bilməyən sözlər sadə nidalara aid edilə bilər. Buraya dilimizdəki “*ah*”, “*oy*”, “*vay*” və s., ingilis dilindəki “*eh*”, “*alas*”, “*oh*” və başqa əsli nida sözlərini misal gətirmək olar. Mürəkkəb tərkibli ifadələr və ya söz birləşmələrindən əmələ gələn nidalar isə törəmə nidalardır. Azərbaycan dilindəki “*aman Allah*”, “*Allah eşqinə*”, “*Ay maşallah*” və s., ingilis dilindəki “*by God*”, “*dear me*”, “*my foot*” və s. kimi ifadələri törəmə nidalara misal göstərmək olar.

M.Adilov, Z.Verdiyeva və F.Ağayevanın “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” əsərində də törəmə nidaların izahı verilir. Burada əsas nitq hissələrinin öz nominativ funksiyasını itirərək xüsusi emosional çalarla tələffüzü nəticəsində yaranan nidalar törəmə nidalar adlandırılır [2, s. 375].

Nida törəmələri danışanın emosional yüklü etirazını və narazılığını bildirmək üçün istifadə olunur. Dilimizdə tez – tez rast gəldiyimiz “*Ay səni!*” təəccüb və çaşqınlıq, “*Allah xətrinə!*” yalvarma və tələbətmə, “*Ölümü çeynəyərsən!*” qəti etiraz mənasında işlənən nidaları buna misal gətirmək olar. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Almaz: Hər iş öz qaydası ilə gedir.

Hacı Əhməd: Şükür Allaha, şükür Allaha! [10, s. 88]

Əsərdən gətirilmiş bu nümunədə hər şeyin yolunda olduğunu eşidən Hacı Əhməd keçirdiyi rahatlıq hissini, yaranan vəziyyətə görə öz razılığını ifadə edir.

Söz – cümlə keçidindəki cümlələri predikatsız və predikatlı olmaqla iki yarımqrupa ayırmaq olar. Predikatsız cümlələr struktur baxımdan ya tək sözdən, ya sadə nidaların qovuşmasından, ya da müəyyən söz birləşmələrindən ibarət ola bilər.

Sadə, struktur cəhətdən ayrılı bilməyən nidaların olduğu cümlələri ifadə etdikləri semantik cəhətdən fərqləndirə bilərik. Elə sadə nidalar var ki, onlar ancaq bir duyğu ilə əlaqəli olur. Məsələn, ingilis dilindəki “*Ouch!*” nida cümləsi ancaq ağrı hissini, “*Hooray!*” nidası sevinc hissini bildirmək üçün işlədilir. “*Hush!*” nidası isə sakitlik tələbini bildirən təkmənalı sadə nida kimi cümlə funksiyasında işləyə bilər. Nümunələrə nəzər salaq:

“You are dying for him?” she whispered.

“And his wife and child. Hush! Yes.” [12, s. 312]

(“Onun üçün ölürsənmi?” o fısıldadı. “Və onun yoldaşı və uşağı. Sus! Bəli.”)

“Hooray, father! Here is an early job to begin with!” [12, s. 51]

(Ura, ata! Günə başlamaq üçün ilk işimiz tapıldı!)

Azərbaycan dilində də ancaq bir hissi ifadə edən, çoxmənalı olmayan sadə nidalar mövcuddur. Məsələn, dilimizdə “*Tfu!*” qəzəb, nifrət, ikrah ifadə etmək üçün, “*Ura!*” sevinc, coşqu hissi bildirmək üçün istifadə edilir:

Qasıqlar sınıq, iki ildən yuyulmamış əl dəsmalı... Tfu! Gedirsən Nataşanın evinə, süfrə qardan ağ, çəngəl – bıçağın şəfəqindən göz qamaşır [11, s.159].

Struktur baxımdan sabit olan sadə nidaların böyük qismini bir neçə duyğunu ifadə edə bilən çoxmənalı nidalar təşkil edir. Onların hansı mənada işləndiyini isə kontekstə və intonasiyaya əsasən müəyyən edə bilərik. Azərbaycan dilindəki “ah”, “ay”, “eh” və s. kimi sadə nidalar fərqli emosiyaları ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn:

Sona: Ah! (dəyə qışqırır) [10, s. 193]

Niyaz (qaçaraq): Açdılar, stansiya xilas oldu, ancaq Yaqutu su apardı! Heç kəs qorxusundan suya atılmır.

Yaşar: Mən onu qurtararam. (Suya atılır)

Hamı: Ah!... [10, s.270]

Burada “ah” nidası cümlə funksiyasında müxtəlif mənələrdə işlənmişdir. Birinci nümunədə məhz elə kontekstdən anlayırıq ki, “Ah!” cümləsi adresantın qorxusunu ifadə etmək üçün istifadə edilirsə, ikinci kontekstdə o, təəccüb bildirmək üçün işlədilir.

İngilis dilindəki “oh” və “ah” nidaları da kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənələr bildirə bilər. Belə ki, “oh” sadə nidası kədər, təəccüb, başa düşmə, həm də sevinc hissələrini ifadə etmək üçün, “ah” nidası isə insanın dərđini, heyranlığını, anlayışını bildirmək üçün istifadə edilə bilər. “Oh” sadə nidanın fərqli mənələrdə işlənməsinə cümlələrdə baxaq:

“Oh! It is only a question of a few hours. I could go to Soho in the evening, and come to your chambers afterwards.” [12, s.128]

(“Oh! Bu bir neçə saatlıq məsələdir. Axşam Soho küçələrində dolaşaram, sonra isə sənin otaqlarına baş çəkərəm.”)

“Going?” echoed Madame. “She was pretty enough to have been married long ago. You English are cold, it seems to me.”

“Oh!” You know I am English.” [12, s. 160]

(“Gedirsən?” – xanım təəccüb içində təkrar etdi. – “O qız elə gözəldi ki, çoxdan ərə gedə bilərdi. Görünür, siz ingilislərin ürəyi buz kimidir.” “Oh! Axı sən bilirsən ki, mən ingilissəm.”)

Qeyd etdiyimiz bu sadə nidanın semantikasına baxdıqda aydın olur ki, birinci nümunədə danışan bu nida vasitəsilə daxili təskinliyini ifadə edərək qarşı tərəfin narahatçılığını azaltmağa çalışır. İkinci nümunədəki nida isə cümləyə xüsusi emosional vurğu qatır. Burada “oh” nidası özünü xatırlatma, hətta yumşaq ironiya mənasında “Mən fərqliyəm” mesajını qarşı tərəfə ötürür.

Predikasiyanın olmadığı söz – cümlə keçidlərinə eyni zamanda sadə nidaların birlikdə iştirakını, “sifət+isim”, “sifət+əvəzlik”, “iyəlik əvəzliyi+isim” birləşmələrindən ibarət olan nidaları da aid etmək olar:

Aman, xudaya! Molla Ağa Fazili – Dərbəndi qıl körpüdən uçandan sonar, bizim tək günahkar bəndələr nə qulaq quşqunu. [11, s. 60]

Bu cümlədə müstəqil şəkildə qorxu, təəccüb və yardım diləmək mənasında işlənən “aman” sadə nidası müraciət formasında olan nida sözü “xudaya” ilə birlikdə işlənir. Koqnitiv cəhətdən deyə bilərik ki, ikisinin birlikdə yaratdığı söz – cümlə keçidi emosional reaksiya bildirir, qorxu, həyəcan, dua anlamında istifadə olunur.

“Dear me! This is an occasion that makes a man speculate on all he has lost. Dear, dear, dear!” [12, s.168]

(“Aman tanrım! Bu, insanı itirdiyi hər şeyi düşünməyə vadar edən bir fürsətdir. Aman Tanrım, aman Tanrım, aman Tanrım!”)

İngilis dilindən gətirilmiş bu nümunədəki “Dear me!” cümləsi gördüyümüz kimi nitqə xüsusi emosionallıq qatmaq üçün işlədilir. Koqnitiv prizmadan yanaşdıqda bu cümlə şəxsiyyətə yönəlmiş daxili ünvanlanma kimi görünür, yəni danışan sanki özü ilə danışır, öz emosional halına reaksiya verir. Buradakı nida mövcud olan real aləmlə daxili istək arasındakı uyğunsuzluğun bir növ təzahür formasıdır. Bu ifadənin köməyi ilə adresant keçmişə gedir və itirdikləri qarşısında öz emosional reaksiyasını nümayiş etdirir.

Söz – cümlə keçidlərinin ikinci alt qrupuna isə predikasiyalı cümlələr aiddir. Birinci qrupdan fərqli olaraq burada əmr formasında olan feil işlənir. Buna misal olaraq Azərbaycan dilindəki “Allah saxlasın!”, “Allah eləməsin!”, ingilis dilində “Thank goodness!”, “God bless you!” və s. kimi cümlələri göstərmək olar ki, onlar da məna baxımından dua, arzu bildirən nida cümlələridir:

He said, “Farewell!” said a last “God bless you!” and left her [12, s. 134].

(O dedi: “Əlvida!” sonra son dəfə “Tanrı səni qorusun!” söylədi və onu tərk etdi.)

İngilis dilindəki nümunədə “God bless you!” cümləsi predikatlı söz – cümlə keçidinə aid ola bilər və bu cümlə ilə adresant qarşısındakı insana hiss etdiyi dərin ehtiram və sevgini ifadə edir. Cümlə ilk baxışda sadə görünür, amma onun mənasına nəzər yetirdikdə, o cümlənin içində sözsüz qalmış çox hissini olduğunu anlaya bilərik. Burada adresantın peşmanlığı, məcburiyyəti, sevgi və ümidi gizli şəkildə ifadə olunur. Danışanın beyninin bir tərəfi qərarlıdır, yəni getməli olduğunu qəbul edir. Beynin digər tərəfi isə qayğı, qoruma, vicdan hissini olduğunu, yəni qarşı tərəfə dəyər verdiyini göstərir.

Söz – cümlə keçidi ilə bağlı qeyd edilən bütün məqamları ümumiləşdirsək onu deyə bilərik ki, istər predikatlı, istərsə də predikatsız söz – cümlə keçidləri ünsiyyətin psixoloji və funksional strukturunun əsas hissələrindən biri kimi çıxış edir. Danışığ aktında bu keçidlər, insanın düşüncə axını ilə onun hissələrinin qovşağında formalaşaraq nitqin məntiqi və emosional tərəfini təmin edir. Predikatlı və predikatsız söz – cümlələr nitqin başlanğıc nöqtəsi kimi tam cümləyə keçiddə emosional bağ rolunu oynayır. Gördük ki, predikatlı söz – cümlələr konkret bir fikir bildirdiyi halda, predikatsız cümlələr daha geniş emosional təsirə malik olur. Bu da predikatsız söz – cümlələrin yaranmasında iştirak edən nidaların əksəriyyətinin situasiyadan asılı olaraq müxtəlif mənalarda işlənməsi, yəni onların çoxmənalılığı ilə izah edilir.

Beləliklə, sintaktik transpozisiyanın funksional – koqnitiv təhlilindən gəldiyimiz nəticələr ümumilikdə transpozisiya hadisəsinin dilin inkişaf dinamikasında vacib yer tutduğunu təsdiq edir, həmçinin bu hadisəsinin Azərbaycan dilində tam şəkildə nəzərdən keçirilməsinin elmi əhəmiyyətini bir daha ortaya qoyur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev, Ə.Ə. koqnitiv dilçiliyin əsasları. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Sabah, – 2006. – 228 s.
2. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. / M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 656 s.
3. Cəfərov, C. Nitq hissələrində keçid prosesləri / C.Cəfərov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, – 1983. – 95 s.
4. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 400 s.
5. Leech, G. A Communicative Grammar of English / G. Leech, J. Svartvik. – Moscow: Prosveshchenie, –1983. – 304 p.
6. Quirk, R. A Comprehensive Grammar of the English Language / R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik. – New York: Longman, 1985. – 1779 p.
7. Гутнер, М.Д. Семантические и структурные особенности междометий современного английского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / М.Д. Гутнер. –М., – 1962. – 23 с.
8. Синеокова, Т.Н. Математическая статистика в лингвистике. Что это такое и зачем она нужна?: Курс лекций для студентов и аспирантов лингвистических вузов. Часть II. Вычисления и использование справочников / Т.Н. Синеокова, М.М. Райнер. – Н. Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, –2007. – 103 с.
9. Фурс, Л.А. Эмоционально-экспрессивные предложения квазипридаточной структуры как элементы синтаксической системы современного английского языка: автореф. дис. ... канд. фил. наук: 10.02.04 / Л.А. Фурс. - Иркутск, – 1995. – 17 с.
10. Cabbarlı, C. Əsərləri: [4 cilddə] / C.Cabbarlı. – Bakı: Şərq – Qərb, – c. 3. – 2005. – 384 s.
11. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / Ə.Haqverdiyev. – Bakı: Lider nəşriyyat, - c. 2. – 2005. – 408 s.
12. Dickens, C. A tale of two cities: [in 34 vol.] / C.Dickens. - United Kingdom: Chapman & Hall, - vol. 21. - 1868. – 441p.

Маликли К.И.

***Транспозиция слова на уровне предложения:
функционально-когнитивный подход
Резюме***

В статье анализируются переходы от уровня слова к уровню предложения с функционально-когнитивного аспекта. В исследовании подчеркивается расширение семантических и грамматических значений языковых единиц, приобретение словом новых синтаксических функций в зависимости от контекста, а также коммуникативная роль явления транспозиции. Переход слов в предложения рассматривается не только как структурно-семантический, но и как процесс, связанный с когнитивными механизмами. Такой подход показывает динамическую природу языка, возможность изменения единиц на функциональном уровне. Переходы слово-предложение, о которых пойдет речь, не только повышают эффективность коммуникации, но и занимают особое место в функциональной системе языка.

Ключевые слова: синтаксическая транспозиция, простое междометие, производное междометие, переход, когнитивный анализ, функция

Malikli K.I.

*Transposition of a word at the sentence level:
functional-cognitive approach
Summary*

This article analyzes transitions from the word to the sentence level from a functional-cognitive perspective. The study emphasizes the expansion of the semantic and grammatical meanings of linguistic units, the acquisition of new syntactic functions by words depending on context, and the communicative role of transposition. The transition of words into sentences is considered not only as a structural-semantic process but also as one associated with cognitive mechanisms. This approach demonstrates the dynamic nature of language and the possibility of changing units at the functional level. The word-sentence transitions discussed here not only enhance the effectiveness of communication but also occupy a special place in the functional system of language.

Key words: *syntactic transposition, simple interjection, derived interjection, transition, cognitive analysis, function*

Çapa tövsiyə edən: *Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti*

Rəyçilər: *fil.e.d., dos. L.M.Cəfərova
f.ü.f.d., dos. Ə.Q.Məmmədova*